

התבוללות וטמיעה

המשכיות ותמורה
בתרבות העמים
ובישראל

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

התבוללות וטמיעה

המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל

התבוללות וטמיעה

המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל

קובץ מאמרים

ערכו

יוסף קפלן מנחם שטרן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים • תשמ"ט

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יור'), **פרופ' שמואל אטינגר ז"ל**

פרופ' ראובן בונפיל, פרופ' משה בר, ד"ר ישראל ברטל, פרופ' יוסף הקר
צבי יקותיאל, ד"ר שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר

מסת"ב 7-054-227-965

סדר-מחשב: מרכז זלמן שזר; לוחות: שלמה נתן – מכון האופסט, ירושלים
עימוד והדפסה: דפוס 'גרף-חן' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח־דבר
9	אליעזר בן־רפאל
	ישראל אפעל
29	התבוללות וטמיעה במבט השוואתי
	היהודים בגלות בכל בתקופת המקרא – השפעות תרבותיות וקווי־ייחוד
41	מנחם שטרן
	דורון מנדלס
61	יהדות ויונות בארץ־ישראל במאות ה־3 וה־2 לפנה"ס
	טמיעה והתבוללות בקרב משכילי מצרים כתבי יוונית במאות ה־4 וה־3 לפנה"ס
	הערות והארות אחדות על גילויי התבוללות וטמיעה של יהודים באלכסנדריה העתיקה
71	משה דוד הר
	השפעות חיצוניות בעולמם של חכמים בארץ־ישראל – קליטה ודחייה
83	פרס כדגם למפגש בין תרבויות
107	שאול שקד
	השפעות הלניסטיות על האיסלאם ועל היהדות בימי־הביניים
119	הכנסייה במערב אירופה – גורם ציוויליזטורי מטמיע בימי־הביניים
135	אריה גראבוים
	יוסף קפלן
157	ה־15–17
173	יהודי גרמניה במאה ה־19: שאפתנות, הצלחה, טמיעה
	אוריינט ואוריינטליזם באומנות המאה ה־19 וראשית המאה ה־20
189	הציוויליזציה האמריקנית כאב־טיפוס של ציוויליזציה מודרנית
203	רוברט כהן
223	הקיום היהודי באספקט הדמוגרפי
235	תרבות המערב באספקלריה מזרח־תיכונית
249	קליטת התרבות המערבית ביפאן: הטמעה בלי התבוללות
	בן־עמי שילוני

פתח־דבר

בספר זה כלולות ההרצאות שהושמעו בכנס השנתי העשירי להיסטוריה שקיים מרכז זלמן שזר בקיץ תשמ"ו, אשר הוקדש לנושא: 'התבוללות וטמיעה – המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל'. כמה מההרצאות נדפסו כאן בצורתן המקורית, כפי שהובאו לפני באי הכנס, ואילו האחרות הורחבה יריעתן והן עובדו לכדי מאמרים מקיפים יותר. הכרך פותח במאמר של אליעזר בן־רפאל, המציג לפנינו את נושא ההתבוללות והטמיעה בראייה טיפולוגית־השוואתית ומציע לצורך הבנתו גישה שיטתית מן הפרספקטיבה של "הסוציולוגיה של האתניות". חמישה־עשר המאמרים האחרים שבקובץ עוסקים במגוון רחב של מפגשים בין תרבויות וחברות בזמנים שונים. המפגש התרבותי בין ישראל והעמים והמתח הדיאלקטי שבין המשכיות ותמורה מוצאים ביטוי בשמונה מאמרים המתייחסים לפרשיות היסטוריות מתקופות שונות.

ישראל אפעל דן ביהודים בגלות בבל בתקופת המקרא ועומד על כך שלצד סימני אקולטורציה שונים, שנתגלו בקרב הגולים היהודים, מצויות עדויות לקיומה ולשימורה של זהות יהודית אצלם. מנחם שטרן בוחן את ההלניזציה של ארץ־ישראל עד לכינונה של הממלכה החשמונאית, שאומנם הושפעה מההלניזם, אך לא הפכה למדינה הלניסטית ממש.

אריה כשר קורע אשנב אל תופעות של השתלבות והתמזגות בקרב יהודים בחברה ההלניסטית האלכסנדרונית, עד כדי אובדן של סימני ההכר היהודיים. משה דוד קר עומד על קליטתן ודחייתן של השפעות חיצוניות בעולם של חכמי ארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. ג'פרי מייסי מנתח השפעות הלניסטיות על הגות האיסלאם והיהדות בימי־הביניים. יוסף קפלן מתאר את המתח ששרר בעולם החברתי והתרבותי של אנוסי ספרד בשלהי ימי־הביניים ובראשית העת החדשה, בין זיקתם ליהדות לבין מגמות ההתבוללות שהיו קיימות בקרבם. שולמית וולקוב מציגה את דרכם של היהודים בחברה הפוסט־אמנציפטורית בגרמניה, בין המגמה לשמר ייחוד ומסורת לבין הרצון להגיע להתערות מלאה בסביבתם. רوبرט כהן מתייחס למשמעויות הדמוגרפיות של מגמות ההתבוללות בעם היהודי בדורות האחרונים.

שבעה מאמרים בקובץ מתמקדים בקבצים שונים של טמיעה והתבוללות תרבותית בקרב העמים מימי קדם ועד לעידן החדש. דורון מנדלס מנתח את היווצרות

הסינקרטיזם התרבותי המצרי־הלני בקרב משכילי מצרים במאות הרביעית והשלישית לפנה"ס. שאול שקד ממחיש את הסיטואציה ההיסטורית המיוחדת של פרס כדגם למפגש בין תרבויות בתקופה הסאסאנית ובמעבר ממנה לאיסלאם. אריה גראבויס מצביע על מקומה של הכנסייה בימי־הביניים כגורם המעצב את התרבות הנוצרית במערב אירופה והמגלה יחד עם זאת סתגלנות לגבי תופעות הפלורליזם האתני־תרבותי. גילה בלס בודקת את מקומם של האוריינט והאוריינטליזם באומנות הציור האירופית מסוף המאה התשע־עשרה עד לציור המודרני בארץ־ישראל בשנות העשרים. יהושע אריאלי בוחן את תקפותם של המושגים התבוללות וטמיעה לגבי המציאות של ארצות־הברית של אמריקה, הנבחנת כאב־טיפוס של ציוויליזציה מודרנית. עמי איילון דן בפתיחותו של המזרח התיכון בפני הציוויליזציה האירופית בתקופה המודרנית מתוך ניתוח סמנטי של מושגים בערבית בתחום המחשבה והמעשה הפוליטיים. ואחרון אחרון, בן־עמי שילוני עומד על הדרך שבה הטמיעה יפאן את התרבות המודרנית מבלי להתבולל בה.

העורכים

התבוללות וטמיעה במבט השוואתי

הקדמה

המושגים התבוללות וטמיעה מתייחסים לתופעות אינ-ספור, המבקשות עיון שיטתי ומקיף; בתור שכאלה הם מצביעים על תחום מפגש של ההיסטוריה והסוציולוגיה.¹ גישה סוציולוגית לנושאים אלו שואפת מטבעה להיות השוואתית והיא חייבת להציג הן עקרונות כלליים והן קריטריונים ספציפיים מבחינים. כוחה של הסוציולוגיה ברמה זו של שאיפות. עם זאת, כמו ענפי מדעי החברה והרוח האחרים, אין הסוציולוגיה מהווה דיסציפלינה מונוליתית; היא נתונה לגישות סותרות המתרוצצות בקרבה. ההתייחסות שתידון כאן הינה, אם-כן, רק אחת האפשרויות של מבט סוציולוגי בשאלת התבוללות וטמיעה. זאת ועוד: הסוציולוגיה שייכת לצעירים שבמשפחת המדעים והיא עדיין מפנה את רוב מאמציה האנליטיים לחברות בנות זמננו, דבר המגביל את המשמעות הכלל-היסטורית שלה. אולם כפי שהעבר מלמד על ההווה, מותר גם לטעון שההווה עשוי ללמד על העבר.

כאן המקום לציין שהעבודות הסוציולוגיות בתחום האתניות התרכו עד כדי כך, שכיום קיימת כבר מעין "סוציולוגיה של האתניות". סוציולוגיה זו מחלקת ומסווגת את הסוציולוגים של האתניות לפי מודלים וגישות. כך, למשל, הוצעה לאחרונה טיפולוגיה בת ארבעה סוגים של מודלים:² מודלים העוסקים בעיקר בגורמים תרבותיים והסתגלותיים של קבוצות חדשות; מודלים המתמקדים במחסומים שבין הקבוצות ובדילמות המוסריות הכרוכות בהם; מודלים החוקרים את היחסים הבין-אתניים מתוך

- 1 E. Shils, "On the Comparative Study of the New States", C. Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, N.Y. 1965, pp. 1-20; S.M. Lipset, "History and Sociology: Some Methodological Considerations", S.M. Lipset, M. Hofstadter (eds.) *Sociology and History Methods*, N.Y. 1968, pp. 20-58
- 2 H. George, Jr., *American Race Relations Theory: A Review of Four Models*, N.Y., London 1984

הנחה של קיום שליטה של קבוצה אחת על רעותה; מודלים המנתחים את המציאות האתנית כפועל-יוצא של המבנה המעמדי של החברה.

טיפולוגיה זו הינה פיתוח של עבודות קודמות של סוציולוגים ביקורתיים³ אשר מצאו ביטוי גם בזירת הסוציולוגיה האתנית הישראלית.⁴ הנחתם הכללית היא, שכל שחוקר האתניות מבליט קונפליקט כלכלי או פוליטי, הוא עצמו עומד לצד הקבוצה האתנית המקופחת; ככל שהוא מבליט את השפעת הגורמים התרבותיים, הוא מעודד את קיומו של איוון חברתי בסיסי ונוטה להצדיק את הסטטוס-קוו החברתי.

אין להיכנס כאן לניתוח ממצה של הבעיות המועלות על-ידי טיפולוגיות אלו;⁵ עם זאת חשוב להדגיש, שאחד המקורות העיקריים של חולשתן הוא, שאין ביכולתן להתמודד עם העובדה, שרבים מהסוציולוגים הפונים לניתוח השוואתי משתמשים במודלים מסוגים שונים. מייסון, למשל,⁶ מציג מיגוון רחב של מצבים שונים של שליטה פוליטית ואת רעם התרבותי והפסיכולוגי; הוטינק⁷ מחדד את השוני שבין מקרים שונים, בהתבססו על גישות דתיות; נן דן ברגה⁸ מציג ארבעה מודלים, שהם סולם הנע בין התבוללות לשליטה; גלור⁹ מציג שלוש אפשרויות, הכוללות טמיעה, אתניות כפויה מלמעלה ואתניות הצומחת מהקבוצה עצמה.

ככלל, הסוציולוגים של האתניות מתייחסים – במידות שונות של הדגשה – לשלושה גורמים מרכזיים של המציאות האתנית: היסודות הערכיים, הארגוניים והפוליטיים של הסדר החברתי הרשמי; הגישות והמשאבים המאפיינים את קבוצת המיעוט, כלומר הקבוצה האתנית אשר איננה הכוח הדומיננטי; המימד הריבוני של המציאות האתנית במובנו הרחב, הכורך יחד מעמד, סטטוס וכוח. על העיון ההשוואתי להתמודד עם הבטים אלה של נושא האתניות, כשמושג זה מתייחס לתופעות שונות ביותר, מהבדלי דת וגזע ועד לקהילות לשוניות או קבוצות מוצא.

מעשית, ומעבר לטיפולוגיה קטלוגית גרידא, רבים הקשיים הטמונים בהגדרת

3 L. Kuper, "Plural Societies: Perspectives and Problems", L. Kuper, M.G. Smith (eds.), *Pluralism in Africa*, 1969, pp. 7–26; A. Rabushka, K.A. Shepsle, *Politics in Plural Societies*, Columbus, Ohio 1972

4 ס' סמוכה, "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל", מגמות, כ"ח/2–3 (1984), עמ' 169–206.

5 א' בן-רפאל, "עדתיות – תיאוריה ומיתוס", מגמות, כ"ט/2, 1985, עמ' 190–204.

6 P. Mason, *Patterns of Dominance*, London, N.Y., Toronto 1971

7 H. Hoetincq, "National Identity, Culture and Race in the Caribbeans", E.O. Campbell (ed.), *Racial Tensions and National Identity*, Nashville 1972, pp. 17–44

8 P.L. Van den Berghe, *Race and Racism – A Comparative Perspective*, N.Y. 1978

9 N. Glazer, *Ethnic Dilemmas, 1964–1982*, Cambridge, Mass., London 1983, pp. 315–336

אמות־מידה להשוואה משמעותית בין מקרים כה ייחודיים, לא־כל־שכן בהצבת מושג עקבי של סדר ביניהם. דרך אפשרית אחת היא להעמיד במרכזה של הגישה ההשוואתית אותה שאלה קריטית המשותפת לכל מציאות אתנית – בעיית שימור הייחוד של הקבוצה. יהיה ייחוד זה מעוגן בתכונה שתהיה, אתניות יכולה להימדד בתור שכזו לפחות בצורה שלילית, על־גבי ה"תשקיף" שלה, קרי: תהליכי אובדן הייחוד – ההתבוללות והטמיעה – שלהם היא נתונה. אם תאומץ אסטרטגיה מעין זו, היא תחייב לחקור ולנתח את הגורמים המרכזיים של המציאות האתנית, המובילים על־ידי הסוציולוגיה של האתניות – יסודות הסדר החברתי, אפיוני הקבוצה והמימד הריבוני – מבחינת השפעתם על ההקף ועל הדפוסים של ההתבוללות והטמיעה.

המפגש האתני

תופעות ההתבוללות והטמיעה מתייחסות למצבים ולתנאים המבטאים את הגיוון האנושי־תרבותי הטמון בכל חברה הטרוגנית. בעיות אתניות הקשורות בנושאים אלה מתבלטות במיוחד בתקופות של גיבוש אינטגרציה לאומית, בשעה שהסדרים חדשים נדרשים מקבוצות שוליות, כדי שיהפכו אותן לחלק בלתי־נפרד של החברה הלאומית.¹⁰ המהפכה הצרפתית הגדולה הדגימה היטב דרישה זו, כשפנתה ליהודים באמצעות כינוס "סנהדרין".¹¹

גם גורמים אחרים העניקו כוללות רבה לבעיה האתנית כשלעצמה: כיבושים מידים זרים יצרו את הקסטות בהודו; גילויי היבשות עודדו הגירת אירופאים; סחר העבדים פיזר אפריקנים לכל קצוות העולם החדש; יומרות פוליטיות וצרכים כלכליים פתחו את שערי המערב בפני מהגרים מהעולם השלישי. מורכבות תופעת האתניות התגלמה כבר בזמנו במצב היהודים בימי־הביניים הנוצריים, וכן בפסיפס האנושי של הבלקנים במשך מאות שנים. כיום מהווה תופעה זו חלק מהותי של ההווה החברתית היום־יומית ברוב חברות העולם. על פזורות היהודים, היוונים או הצוענים נוספו פזורות הפולנים, האיטלקים, הגרמנים והצרפתים. המסעדה הסינית, המבטא הכושי והטכס המוסלמי שייכים לשגרת החיים של ניר־יורק, פריז ולונדון.

רב־גונית זו מייצגת עושר תרבותי וחברתי, אך ברבות הימים היא עלולה להתרופף, או להיפך – לעורר עימותים ולגרום הרס וסבל. זכורים רדיפות מעוטשים, מלחמות דת ומאבקי שבטים. סכסוכים מסוג זה חריפים היום לא פחות: מאבק הכושים הוא הקשה ביותר הידוע לחברה האמריקנית; כך גם תביעות דוברי הצרפתית של

M. Orans, "Caste and Race Conflict in Cross-Cultural Perspective", P. Orleans, W.E. Russel (eds.), *Race, Change and Urban Society*, Beverly Hills 1971, pp. 83–150.

S. Dubnow, *Nationalism and History – Essays on Old and New Judaism*, N.Y. 1970, pp. 314–321.

קוויבק בקנדה או הדרישות הלשוניות בבלגיה. נוכחות פועלים צפון-אפריקנים הגבירה בצרפת את כוח הימין הקיצוני בשנים האחרונות; מלחמת המיעוט הקתולי בצפון-באירלנד היא אחד הסכסוכים החברתיים החמורים במערב מזה עשרות שנים. הקבוצה האתנית בולטת לעיתים בדפוסי המיוחדים לעומת מי שאינו שייך לה: שוני זה יכול ליצור תחושת זרות ואף עוינות בין בני הקבוצות השונות, להזין משפטים קדומים ולהתפתח למתחים חברתיים.¹² אפשרות זו אינה מונעת לעיתים קרובות מצב שבו מוותרת הקבוצה על חלק מאישיותה המקורית והיא אז פחות בולטת בנוף החברתי-תרבותי של החברה – לכך מתכוון למעשה המושג "התבוללות" (acculturation), ההופך ל"טמיעה" (assimilation)¹³ כאשר הוויתור על ייחוד כולל עקרונות זהותיים.

אתניות, אם-כן, איננה בהכרח בעלת קיום חד-משמעי וקבוע, ובהתאם לכך מסתפקת ההגדרה המקובלת על הסוציולוגים של המושג "קבוצה אתנית"¹⁴ באיתור מכהן-משותף רחב בעל שלושה רכיבים:

- א. תכונה פרימורדיאלית כלשהי – דהיינו, תכונה נתונה מראש (דת, שפה, מוצא, גזע ועוד), שמיוחסת לה חשיבות חברתית מכרעת;
- ב. ייחוד תרבותי או חברתי של הקבוצה, המשתקף בגורמות התנהגותיות או תפיסותיות אופייניות בתחומים כלשהם – הלבוש, האוכל, צורת הדיבור, המנהג, הפולחן, השקפה חברתית או תפיסת עולם;
- ג. תודעה נפוצה בין חברים אודות השתייכותם לקבוצה שהיא פחות מהקולקטיב הלאומי.

קבוצה העונה על הגדרה זו הינה, למעשה, שונה עד מאוד מ"אבותיה המייסדים", אשר בזמנו היו ל"אנשים חדשים" שהתבלטו ב"זרותם"; רק הזמן אפשר לבני הקבוצה לאמץ אותם דפוסים וסגנונות אשר נהיו להם למאפיינים ידועים באותה מציאות חברתית הכוללת כעת גם אותם. קבוצה זו נוצרת בתהליכים הכרוכים במפגש בין הקבוצה המקורית – על אורחות החיים, המשאבים, הנתונים הדמוגרפיים, התפיסות והסמלים שהיו שלהם – לבין גורמים אחרים המעוגנים במערכת הקולטת – קבוצות למיניהן, אינטרסים מעמדיים, אתגרים לאומיים ועוד. כאן חשובה במיוחד אותה מסכת שאפשר לכנותה "תרבות דומיננטית". זו מורכבת מהמיתוסים, מהערכים, מהאמונות ומהדגלים

G. Simpson, M. Yinger, *Racial and Cultural Minorities*, N.Y. 1958 12
 S. Olzak, "Contemporary Ethnic Mobilization", *Annual Review of Sociology*, 9 13
 (1983), pp. 355-374; M.M. Gordon, *Assimilation in American Life*, N.Y. 1964
 T. Shibutani, K. Kwan, *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*, London 14
 1965

הנותנים לגיטימציה לשלטון והיא מכוונת את מדיניות המסד כלפי הקבוצה, יחס האליטות ובכלל – גישת הקבוצות והרבדים המושפעים על-ידה. מפגש אתני זה הינו פקעת של הבטים; רק ההבחנה האנליטית ביניהם מאפשרת לעמוד על מהותם.

גבולות צרים ורחבים

על-פי הגדרתה, קבוצה אתנית מתקיימת רק כאשר היא מנסחת גבול חברתי משמעותי דיו כדי שעל יסוד תכונה פרימורדיאלית כלשהי, יטביע את עצמו בתודעה קולקטיבית. אלמלא כן נשארים הבדלי דת פעוטי חשיבות – ראה את התוויות הנוצריות השונות, האחת ביחס לשנייה, בקרב הערבים בישראל¹⁵ – וכן השוני בין גזעים – ראה את היחסים בין הלבנים והכושים בקובה.¹⁶

במקרה שאכן מתגבשת קבוצה אתנית, פרוש עובדה זו, שהמפגש יצר עבור אותה קבוצה זהות חדשה ומורכבת. זהותה המקורית ("איטלקיות", למשל) היתה לרוב זרה לחלוטין לזהות הרחבה העכשווית (כגון "אמריקאיות"), ועל הקבוצה היה ליצור תבנית ("איטלקי אמריקאי") שתיתן ביטוי לזיקה כפולה. הבעייתיות הכרוכה בגיבוש תבנית כזו קשורה בשאלת הבחירה של התכנים והסמלים המקוריים, המיועדים להשתנות כדי להשתמר ולהשתלב בעקרונות הזהותיים החדשים. כמ-כן, גם כאשר לקולקטיב הרחב, לא יכולה הופעת התבנית האתנית שלא להטביע את חותמה על הגדרת הגבול שלו: להיות אמריקאי עבור כלל האמריקאים היא תכונה שמאפשרת כעת לחלק מהם לחוות אותה כ"איטלקים אמריקאים". אזי ייתכן שבמצב חדש זה יתפתח ניסוח מצמצם – אתני גם הוא – של הזהות הרחבה, שתיוחס לו איכות מיוחדת. דוגמא מתאימה היא המושג של "אמריקאי אמיתי", הידוע במיוחד בדרום ארה"ב;¹⁷ דוגמא אחרת היא זו של הערבי, הרואה עצמו כ"מוסלמי בה" הידיעה", ככל שמעגל האיסלאם מתרחב לעמים שמחוץ לאומה הערבית.¹⁸

גיבוש זהויות צרות, הגדרות חדשות של זהויות רחבות וניסוחים בדלניים מקודדים את היחסים הבין-קבוצתיים, על מושגי הקרבה והיריחוק הטמונים בהם.¹⁹ תהליכים

- J.M. Landau, *The Arabs in Israel, A Political Study*, London, N.Y., Toronto 1970, pp. 7-19 15
- P.L. Van den Berghe, *Op. Cit.*, p. 42 16
- S. Lieberman, "Unhyphenated Whites in the United States", *Ethnic and Racial Studies*, 8 (1985), pp. 159-180 17
- I. Cunnison, *Baggara Arabs*, Oxford 1966, pp. 80-85 18
- M. Cole, J.S. Bruner, "Cultural Differences and Inferences About Psychological Processes", *American Psychologist*, 26 (1971), pp. 867-876 19

התבוללות וטמיעה

בספר זה כלולות ההרצאות שהושמעו בכנס השנתי העשירי להיסטוריה שקיים מרכז זלמן שזר בקיץ תשמ"ו, אשר הוקדש לנושא: 'התבוללות וטמיעה – המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל'. כמה מההרצאות נדפסו כאן בצורתן המקורית, כפי שהובאו לפני באי הכנס, ואילו האחרות הורחבה יריעתן והן עובדו לכדי מאמרים מקיפים יותר.

הכרך פותח במאמר המציג לפנינו את נושא ההתבוללות והטמיעה בראייה טיפולוגית-השוואתית ומציע לצורך הבנתו גישה שיטתית מן הפרספקטיבה של "הסוציולוגיה של האתניות". חמישה-עשר המאמרים האחרים שבקובץ עוסקים במגוון רחב של מפגשים בין תרבויות וחברות בזמנים שונים.

המפגש התרבותי בין ישראל והעמים והמתח הדיאלקטי שבין המשכיות ותמורה מוצאים ביטוי בשמונה מאמרים המתייחסים לפרשיות היסטוריות מתקופות שונות.

שבעת המאמרים הנוספים שבקובץ מתמקדים בהבטים שונים של טמיעה והתבוללות תרבותית בקרב העמים מימי קדם ועד לעידן החדש.